

André Hajdu /

LÉVI-STRAUSS, A RÉZBŐRŰ

– zeneszerzés és zsidó tudat –

(Az előadás az „Amerika–Izrael zenei dialógus” nyitó ülésen hangzott el, 1989. április 2-án, New Yorkban.)

Zsidó voltunk olyan alapkérdést tesz fel számunkra, melyre semmiféle válasz nem lehet kielégítő, viszont ki sem lehet térni a válaszadás elől. Tulajdonképpen minden egyes zsidó élet felelet erre a kérdésre, de ez rendszerint öntudatlan, és jóval a kérdés megfogalmazása előtt jelenik meg – eleve meghatározva ezer adott körülmény által annyira, hogy még a legtudatosabb és a legfüggetlenebb személy se tekintheti ez irányú álláspontját hitelesnek; sokkal inkább a szociális és egyéb determinációk eredményének. És ha mindezt szavakban és ideológiákban akarjuk kifejezni, akkor jön csak az igazi zűrzavar: ilyenkor szoktuk az öntudatlan behatásokat és a hamis tudat egyéb faktorait tudatos választásként beállítani.

E szkepticizmusom ellenére – talán hosszú néprajzi tapasztalataimra vezethető vissza – a *zsidó lét minden megnyilvánulását (történelmi, vallási, kulturális vagy néprajzi szempontból) lenyűgözőnek találom: tulajdonképpen minden egyedi zsidó életben, ha jól szemügyre vesszük, megtaláljuk az egész nép történetének és választásainak lenyomatát.*

* * *

Kezdjük a nyelvvel. Ha valaki Buenos Airesben vagy Williamsburgban kíván a zsidókkal szót érteni, annak ismernie kell a jiddisnek nevezett középkori, rajnai-német dialektust, míg a montreali vagy szaloniki zsidókkal a ladinón, a régi kasztíliai nyelven lehet beszélni. Az ősi Mezopotámiában valaha általánosan beszélt arámi nyelvet ma csak a talmudisták őrzik, de egy tel-avivi kosárlabdameccsen a Biblia szent nyelvét harsogják.

A zenével sincs másképp. Egy évszázad óta minden Menuhin, Zuckerman, Hubermann vagy Barenboim a zsidó zenei kultúrától tökéletesen elidegenítve nő fel. A Jeruzsálemi Templom híres zenéje örökre elveszettnek tűnik, de akárhol éltek a zsidó közösségek mindig kialakítottak egy sajátos zenei repertoárt – legtöbbször helyi hatások átvételével, újraértelmezésével, melynek eredménye egy meghökkenően sokoldalú és gazdag stílusvilág. Ezt sokan elvetik mint tisztátalan kereszteződést – aki azonban foglalkozott népzenevel, tudhatja,

hogy a „tisza” népzene igen ritka, és az elsődleges kérdés másodrendű az életképességgel összehasonlítva. Aki mindezt így látja, azt éppen a zsidó zene réteges összetettsége ragadja meg, amelyben a zsidó múlt egyedülálló tanúságait fedezheti fel. Amikor megismertem a nagy haszid „nigunokat” és a marokkói zsidók péntek éjjelét betöltő Baksothjait, akkor az keserített el, hogy ezeket az élményeket aligha oszthatom meg zenész barátaimmal.

* * *

Még 16 éves sem voltam, amikor bekerültem a Kodály nevével fémjelzett budapesti Zeneakadémiára. Ez időben tudni sem akartam olyasmiről, aminek bármi köze lett volna a zsidósághoz, lett légyen az zene, nyelv vagy vallás.

Egy átlagos fiatal zeneakadémistának másutt nemigen jut eszébe, hogy zeneszerzői hivatásával az is együtt jár, hogy ideje nagy részét falvakban töltse a paraszti életmód megfigyelésével és átélésével. Bartók és Kodály hazájában azonban ez volt a természetes.

Egy alig húszéves, asszimilált zsidó ifjú szellemileg igen fogékony lehet. És az sem ritka, hogy messzebbre merészkedik, mint ahogy azt a mestere jónak tartaná. Utam a magyar parasztságtól a többé-kevésbé nomád, soknyelvű és sokgyerekes cigányokhoz vezetett. Néhány év alatt megismerkedtem kultúrájukkal, mentalitásukkal; kutattam zenéjüket, meséiket, hiedelemvilágukat. Ekkor figyeltem fel életmódjuk és identitásuk problémáira: lemérhettem az asszimiláció elfogadásának és megtagadásának következményeit egyaránt. El kellett gondolkodnom azon, mi jobb nekik: magyarokká válni, vagy megőrizni másságukat? Beilleszkedni egy fejlettebb kultúrába és eltűnni, vagy éppen önálló államot alapítani? És ha igen, hol? Talán Indiában, ahonnan származnak? A cigányság ezen dilemmái alapjaiban azonosak a zsidóságéval.

Nem én vagyok az első zsidó zeneszerző, akinek a cigányokat vagy a feketéket kellett megismernie ahhoz, hogy megértse vagy kifejezze saját problémáit: legyen elég csak Bizet vagy Gershwin nevét említeni. Ha a Kárpátalja vagy Galícia még Magyarországhoz tartozott volna, talán ott felfedezhettem volna a magam népét.

* * *

Elég különös, de huszonnyolc éves koromig sohasem jutott eszembe, hogy a zsidókat népek vagy nemzetnek tekintsem. Így mesterséges és szinte érthetetlen elképzelésnek tetszett egy zsidó állam létrehozása is, bár a pesti gettóban, a magam módján, én is átéltem a holocaustot. Ennek ellenére úgy véltem, hogy a zsidók (beleértve engem is) egy olyan gyülekezet, melynek tagjait pusztán vallásuk köti össze; amin viszont magamat kívül állónak tekintettem. Az iskolában szereztem ugyan felszínes bibliai ismereteket, és megtanultam a héber ábécét, de leginkább csak negatív benyomásaim maradtak minderről. Lényegesen többet tudtam a kereszténységről, a marxizmusról vagy akár a buddhizmusról is.

* * *

Sok évvel később, már háromévnnyi Párizsi tartózkodással a hátam mögött, Tuniszban találtam magam. A tunéziai zsidó fiatalok többsége különösebben nem volt vallásos, nemigen foglalkoztak nemzeti hovatartozásukkal, egyszerűen „csak” zsidók voltak, azaz nem arabok és nem franciák. Úgy éreztem, hasonlítanak hozzám, egy olyasvalakihez, aki akkor magát kozmopolita magyarnak tartotta, s akit a sorsa megáldott egy kényelmetlen eredettel, ami közösséget nem jelentett, de amitől szabadulni sem lehetett. Ezeknek a fiataloknak a zsidósága nem eszmékre vagy ideológiákra épült, mégis megfogható és artikulált volt, ahogy ezt a szefard (spanyol eredetű) zsidóság mindig is megőrizte. Számomra ez azt jelentette, hogy minden kulturális különbségen és elvi kérdésen felül létezik egy alapvető népi realitás, amivel számolni kell. Végül is ez Izrael államnak egyetlen megfogható alapja.

* * *

Visszatérve Párizsba, megismerkedtem egy öreg litván zsidóval, aki szinte megtestesülése volt a kelet-európai zsidóságnak: beszédmódja, gondolkodása, kinézése és humora egyaránt a több évszázados hagyományok lerakata volt. Tőle sajátítottam el a héber nyelv alapjait, ő szerettette meg velem a bibliai történeteket, a Midrást és a Talmudot. Tanítóm hatalmas tudása birtokában megingathatatlanul hitt a zsidók különleges mivoltában. Hagyományos értelemben nem volt vallásos, nem volt cionista sem, sőt a zsidó nacionalizmust kinevette; viszont mélyen megvetette mindazokat, akik a judaizmust nem élték át minden pórusukban, mint ő. Ha ő lett volna az egyetlen zsidó a világon, akkor tőle meg lehetett volna tudni, mi is a zsidóság. Gottfarsteinnek hívták; sokat mond róla e beszédes név.

* * *

Eddig a pontig a judaizmussal ismerkedtem;

a parancsolatok és a közösségi élet idegen volt számomra. Ezzel csak utóbb, egy Rómában töltött nyár során ismerkedtem meg. Rómában egy filmzenének köszönhetően barátkoztam össze egy fiatal amerikai rendezővel, aki valamennyire beavatót a tanulás világába.

* * *

Mindig furcsának tetszett számomra az etnográfus helyzetének különös kettőssége: az egyik oldalon áll a kutató, a magányos „nyugati”, akinek el kell hagynia természetes környezetét, hogy megismerkedhessen a bennszülöttek életével; míg a másik oldalon az „adatközlő”, élete minden gazdagságával, ám anélkül, hogy ennek tudatában volna. A kutatónak nincsenek etnikai kötődései, a bennszülöttből hiányzik a saját életmódjának tudatos értelmezése. Már régóta foglalkoztat a kérdés, hogy ez a kettő miért nem tud sohasem találkozni.

Párizsban egy néprajzi szemináriumon írtam is egy félkomoly tanulmányt erről a paradoxonról és arról a problémáról, amit e mögött véltem felfedezni. Mindenki mosolygott, de senkinek sem volt arról elképzelése, hogyan lehetne mindez másképpen. Rómában, a Misna első oldalait olvasva az a világos felismerésem támadt – és ez máig sem változott –, hogy ez egy tökéletes példája a tudatos „önetológiának”: a szerző hitében, életmódjában népével azonos volt, de ugyanakkor arra is képes volt, hogy mindezt értelmezze és elemezze.

A talmudikusok a hagyományok (vallás, törvények, metafizika, gazdasági hiedelmek stb.) legtudatosabb értelmezői, egyúttal a népi lét tökéletesen integráns részvevői is voltak, mint pl. Rabbi Akiba vagy Rabbi Simon Bar Yochai; ilyen egység elképzelhetetlen egy modern tudós és egy ősrégi közösség között.

* * *

Párizsi éveim legnagyobb olvasmányélményei: Kafka, Broch, Proust, Joyce és Musil művei voltak, melyek igen sok analógiát mutattak a Talmuddal. Kafka írásai talán kevésbé enciklopedikusak, viszont gondolkodásmódja más szempontból, igen közeli rokonságban áll a zsidó irodalommal. És Musil volt az (az egyetlen az öt közül, aki se nem volt zsidó származású, se nem írt zsidókról), aki legpontosabban írt arról a szellemi szükségletről, melynek megfelelőjét saját kultúrájában hiába kereste. Ez, Musil szavaival: a „lélek pontosságának” szükségszerűsége, amit tulajdonképpen a Talmud mottójának is tekinthetnénk. *A tulajdonságok nélküli ember* főhőse olyan társadalmat kívánt létrehozni, melyben összeegyeztethető a tudományos precizitás az emberi lélek követelményeivel.

* * *

Később, további tanulmányok után ismertem fel, hogy a Talmud, pontosabban annak sajátos írásmódja és az a mód, ahogyan ezt „tanulják”, választ ad egy másik, szintén gyermekkorom óta kísértő kérdésre is. Tisztán emlékszem arra a jelenetre, amint szüleim igyekeznek lebeszélni arról, hogy éneklő hangon beszéljek, és hozzá hevesen gesztikuláljak. Amikor arról érdeklődtem, mi kifogásuk van ez ellen, azt válaszolták, hogy „ez olyan jidlizés”, és többet nem mondtak. Amikor Izraelben egy jesivában először láttam, hogy éneklő hangon, a „tiltott” mozdulatokkal tanulják a Talmudot, akkor értettem csak meg gyermekkorom atavizmusát.

Tanulmányaim során ekkor született meg bennem az a felismerés, hogy a teljes Talmud, különösen legrégebbi része, a Misna felépítésében a zenei-poétikai elemeknek legalább akkora szerepe van, mint a logikai összetevőknek. A talmudi írásmód kérdő jellegének nem lehet ellenállni, az olvasó kénytelen önkéntelenül is „kántálni”, és kezével szélesen gesztikulálni.

Úgy tűnik fel, hogy a zsidó hagyomány talán legjellemzőbb vonása az intellektuális konstrukció a mindennapi élet szokásai, törvényei és az ettől elválaszthatatlan emotivitás és gesztusnyelv különös egysége; mindegyik letéteményeseként nem hiszem, hogy irigyelnünk kellene a Bartók által annyira csodált népi paradicsomot. . .

De hosszú a száműzetés, és túl sokat szenvedtünk ahhoz, hogy szeretni tudjunk olyasvalamit, amiért ennyi bánatmal kellett már elviselnünk.

Elfelejtettem megemlíteni, hogy a nyugati civilizációban a felnőttek nem szoktak énekelni, és szinte elképzelni sem tudják: mit jelent tanulni (s főleg nem a kettőt együtt). Mindezt én is csak Izraelben értettem meg, ahol a zsidóság etnikai válósággá vált számomra.

* * *

Első jeruzsálemi éveimben Bartók és Kodály példáját akartam követni. Egyértelmű volt a feladat: meg kellett értenem ezt a sokszínű világot, megtanulni nyelvét, megismerni zenéjét és kultúráját, beilleszkedni mindebbe; kutatni és komponálni a népi gyökerekből, megvalósítani a magyar zeneszerzők legfőbb álmát. Az elképzelés, azt hiszem, helyes volt, de a körülmények és talán saját személyiségem sem volt alkalmas arra, hogy ez a csoda bekövetkezzen. A magyar „kultúrforradalom” se volt könnyű feladat, és sikere világviszonylatban is egyedülálló. De végül is kedvezőbbek voltak a körülmények – sokkal egységesebbek voltak a történelmi és kulturális adottságok. Tekintsük ezzel szemben a zsidó kulturális variációk sokféleségét, mondjuk Herzl Tivadartól Woody Allenig, vagy Gustav Mahlertól egy haszid rabbiig, avagy egy jemenita zsidóig. Persze min-

den nép alkot ilyen különböző embertípusokat, ezek azonban össze sem hasonlíthatók a 2000 éves szétszórtásban kialakult elképesztő heterogenitással.

Visszatekintve életem eddig leírt szakaszára, fel kell ismernem, hogy ezek voltak a tanulóévek, a „Wanderjahre”, ahogyan a német mondja: az utazások és eszmélések kora. Még nem kellett beilleszkednem a mindennapi életbe, még nem voltak állandó kötöttségeim. Egy ábránd kedvéért otthagyhattam egy egzisztenciát, egy új idea átvihetett az egyik országról, sőt az egyik földrészről a másikra.

Valószínűleg jól sejtik: az izraeli életforma ennek épp az ellenkezője. Nem véletlen, hogy az Izraelbe tartó aliját a cionista terminológia „hagshama”-nak, *megvalósulásnak* nevezte. A hagshama szó megtestesülést is jelent: az én esetemben katonaságot, házasságot, gyermekeket és szakmai kötelezettségeket hozott, eddigi életformám tökéletes ellentétét. Különös módon ugyanez az időszak zeneszerzői „önmegvalósulásom” periódusa is volt. Tulajdonképpen ezt is vártam Izraeltől: örültem e súlyosabb terheknek és az élet konkrétságának.

De időnként kétségbeejtett az életmódbeli és kulturális választások szűkösége, és a komplex gondolkodás képességének általános hiánya. A vallásosság a mindennapi politikában jobboldaliságot jelentett, a nyugati civilizáció nyitottsága legtöbbször a zsidó gyerekek gyűlöletével járt együtt. Hiába, egyfajta nyugati szofisztikációt nem lehetett itt fenntartani. Talán ez a „néppé válás” ára. . .

A nyugatról jött zeneszerzőnek meg kellett értenie, hogy a helyi opciók valahol a világszerte elterjedt atonális zene és az 50-es években itt kialakult, mediterránnak nevezett stílus között mozognak, egyaránt távol a kelet-európai iskola népművészetének mélységétől és a modern nyugati zene hallatlan technikai komplexitásától. A mediterrán irányzatot képviselte Paul Ben-Haim is, aki a XIX. századi, úgynevezett „nemzeti zeneszerzés” egyik legkiemelkedőbb izraeli képviselője volt.

Azonban semmivel sem lettem boldogabb a 60-as évek végén, amikor az összes itteni zeneszerző hátat fordított ennek az irányzatnak, és zarándokútra indultak Darmstadtba, ahol felfedezték azt a zenei stílust, amit én már a hátam mögött hagytam Nyugat-Európában. . .

Megértettem, hogy a szűkös provincializmuson túl kell lépni, de ismerve az izraeli tradicionális zsidó zene hihetetlen gazdagságát, szinte érthetetlen volt számomra, hogy a zenei élet kiválóságai közül szinte senki sem akart itt azon a módon alkotni, mint, mondjuk Janacek tette Csehországban.

De ha mások nem, miért ne én magam? Izraeli tartózkodásom első szakaszában szinte providenci-

ális küldetést éreztem magam mögött. De az, ami ekkor voltam, inkább valamiféle etnikai tudatosság terméke volt, semmint spontán jelenség. Az a nyitottság, ami a leírt hosszú szellemi útvonalra készítetett, nem tette lehetővé, hogy egyetlen életmóddal vagy közösséggel is teljesen azonosuljak. A nyugati zsidó „visszatért”, és magával hozta saját problémáit. Ez a „kettős hűség” ellentmondásokat, konfliktusokat, paradox helyzeteket szült.

A nehezebb választások tehát épp ekkor kezdődtek. A közösségi élet melege erősen vonzott, nem állt tőlem távol a gondolat, hogy haszid vagy kibucnyik legyek. De a különféle életmódok kizárták egymást. Másrészt a világias Tel-Aviv se vonzott eléggé, pedig it volt legértőbb közönsége zenémnek. Mégis azt mondhatom, hogy a jelenlegi Izrael jóval többet nyújtott számomra, mint amit valaha is remélhettem volna; személyiségem mélyen viseli ennek nyomait.

Ez a „küldetés”, mely sokkal bonyolultabb, mint a kelet-európai iskola átplántálása, még mielőtt tudatosan megfogalmazódott volna bennem, már megtalálta a maga kifejezési módját zeném-ben. Megpróbáltam zenét szerezni a Misna szövegéhez. Ennek eredménye azonban inkább a nyugati zenei stílusok egyfajta enciklopédiája lett, melyet szürrealisztikusan a talmudi szövegre vetítettem, nem pedig az etnikai mélységek feltörése. De igazából ez volt a hiteles kép rólam, mint ahogy a művészi tevékenységben mindig is az tör fel, ami tényleg bennünk van, és nem az, amit szeretnénk...

Körülbelül ez volt az az időszak is, amikor kezdem megérteni Mahler zsidóságának fantasztikus és monstruózus mivoltát. Ma, azt hiszem, képes vagyok megérteni Schönberg és Kurt Weil zsidóságát is. Másoké – mint például Ernst Bloché – viszont szinte teljesen elfogadhatatlan számomra, talán mert sohasem szenvedhettem az emberi közepszerűséget, még a legprofesszionálisabb öltözetben sem.

* * *

Sajnos nálunk nem alakulhatott ki egy bartóki egyéniség – leglábbis még nem – ehhez úgyszólván messianisztikus állapotok kellenének, melyben a régi és az új, az egyedi és az univerzális, a keleti és a nyugati közti ellentétek feloldódnának.

De miért kell Kurt Weil vagy Paul Dessau provokatív humorának eltűnnie, amikor konstruktívak vagy tradicionálisak akarnak lenni?

Miért hangzik a „Shema” olyan patetikusan falsul Schönberg: *Varsói túlélők* című művében?

Miért volt Gershwinnek szüksége a Mississipi menti négerek zenéjére ahhoz, hogy hitelesen szóljon?

És nem kellene-e egyszer mégis válaszolnunk Wagner azon megállapítására, hogy a zsidó zeneszerző gyökértelenségénél fogva nem alkothat igazán eredetit?

Ezen a ponton, tiltakozásul, az olvasó talán elkezdheti sorolni a jelentős zeneszerzők névsorát, mondjuk Mendelssohntól Bizet-ig, avagy Coplandtól Ligetiig.

Ha úgy vélekedik valaki, hogy a kulturális asszimiláció az egyetlen lehetséges megoldás számára, az meglehetősen ennyi nagy név hallatán. Tradicionális szemszögből ez a fajta siker: kudarc, elpocsékolta az energia, mint mindaz az erő, amit nem a Tórába fektetnek. Egy szekuláris izraeli, aki hisz országában és ennek kultúrájában, csak sajnálkozva gondolhat arra a sok tehetségre, amit ez a sok kiváló zenész minden közös, a spirituális és kulturális zsidó erőfeszítés keretén kívül fektetett be. És mit mondhatok én, aki megpróbálom mindezt együtt fenntartani?

* * *

A szikrák Izraelben még nagyon szétszórtak, talán valamennyivel könnyebb volt egy részüket összegyűjteni. Amit Mordechai Seter létrehozott itt, azt sehol senki nem tudta volna megtenni. De sok minden még hiányzik itt; egy olyan zenemű, mint Marius Davidovsky alkotása, a *Shir Hashirim* – melyet nagyon szeretek – vagy Steve Reich *Tehilim* című szerzeménye – amit sokkal kevésbé szeretek – nem születhettek volna meg Izraelben. Ha Yan Radzinsky Izraelben marad, bizonyára ő is osztozott volna kortársai gyökértelenségérzésében, és nem írta volna meg az oly megindító zsidó *Mizmorim*-ot...

A munka nagyja még előttünk van, és ez szinte emberfeletti feladat: feldolgozni a zsidóság történeti tapasztalatait, megbirkózni a zsidó etnikum sokféleségével, kifejezni a judaizmus végtelen mélységeit, és hűnek maradni a nyugati gondolkodás nyitottságához. Ez természetesen nem egyetlen ember feladata. A baj az, hogy általában vonakodunk együttműködni. Remélem, hogy ezen írással talán elérhetem, hogy néhányan megint felismerik az együttműködés elengedhetetlen szükségességét. Különben GALUT mindig csak „itt” van, Izraelben és külföldön egyaránt. Gondoljunk el ezen!

MARGITTA NÓRA FORDÍTÁSA